

200 שנה לראשית סיפורת ההשכלה העברית בגרמניה

השכלה והתמשכלות

(נסיון לבחינת תהליך מרכזי בהתפתחותה של תנועת ההשכלה העברית*)

מאת משה פלאי

בגלות המנוונת ובגויים שהביאו בעבר את העם היהודי לדרגה של נחיתות.

היטיב לכטא עמדה זו נפתלי הרץ וייזל בספרו "דברי שלום ואמת" כשכתב: "ואל תתמהו לומר איך היתה בנו כזאת? איך העם אשר בדור ראשון קראו ה' עם חכם ונבון, ונתנו לאור גויים, נהפך ושנה את טעמו מטעם כל העמים... ואיך יהיו ערומים מן החכמות והמדעות שהן תורת האדם?" (דש"ר, מהד' 1827, ע' 7-8).

ותשובתו על שאלה זו: "אבל תדעו כי לא אנחנו אשמים בדבר הזה, לא נצעק חמס על נפשותינו ולא עלינו תלונותינו, כי אם על העמים אשר היו מלפנינו זה יותר מאלף שנים, המה היו בעוכרנו, כי הדביקו לעפר נפשנו, ודכאו רוחנו בקרבנו, ומאו והלאה חשכו לבכות עדתנו ורפו ידיהם מעסוק בתורת האדם, כראותם שהם מונהגים בכבוד, אז מאסו בכל הדברים אשר תחת השמש, כראותם שאין להם חלק ונחלה בכל הטוב אשר הטיב ה' ליצוריו כלם מקצה תכל ועד קצהו, ובמר נפשם הניחו ועזבו החקים והלמודים שתכליתם חכמת ההנהגה, ודעת הכרת המעשים שבשמים ובארץ..." (שם, עמ' 8).

עוד אומר וייזל: "... רבים מחקי ברזל שחקקו עלינו העמים הקדמונים, שכיוונו להרחיק אותנו מחברת בני האדם... לא סרו עדיין, לפי שנשתרשו מאד בלכבות העמים ושריהם וזקנו בהם מרוב ימים, ואם רגע יציף הלב שהן משפטים נמהרים, מהר יכסה ההרגל את נגה תשכל" (שם עמ' 9).

במידה מסויימת היה זה מן הנסיונות הראשונים לעבוד על תופעת הגלות והשפעתה על העם היהודי מתוך שאיפה להעביר את תיקונות הגאולה המשיחית — שלא פסה, ושעדיין קיימת גם בכיתבי המשכילים — לפסים שבתחום העשייה האנושית.

כשאיפתם זו היו המשכילים העבריים נאמנים לאידיאלוגיה של ההשכלה האירופית שהעמידה את האדם ותכונותו כקריטריון על וכתחליף להיתלות בסמכות הכנסייה ובאותוריטה האלוהית שאימצה הכנסייה לעצמה.

מאבקה של ההשכלה העברית היה כרוכו הגדול מאבק מבית, אף כי היו גם סימנים של מאבק כלפי חוץ. המאבק הפנימי נועד לשכנע את החוגים המסורתיים, ובעיקר את מנהיגיהם, דהיינו: את הרבנים, שמגמות ההשכלה העברית להיטיב את מצבם החברתי והכלכלי של היהודים, ושאינן במגמות אלו כל שאיפה לביטול היהדות וערכיה, אלא להיפך — לחיזוק היהדות בתקופת שפל זו.

הטיעונים של המשכילים העבריים נלקחו מתוך תוכה של היהדות המסורתית, מתוך הקורפוס המקודש של התרבות העברית — מכתבי־הקודש, מן המישנה והתלמוד, מסיפורת השאלות והתשובות לדרושותיה, ומן הסיפורת הפילוסופית היהודית שנתחברה בימי־הביניים.

כך ניסו סופרי ההשכלה להיתלות באילנות גדולים להוכחת צידקת טיעוניהם. אין כל ספק, לדעתי, כי חלקם הגדול האמין בטיעוניהם, וכי השימוש בהם לא היה כחינת טקטיקה בלבד על־מנת לסכר את אוזנם של הרבנים בדברים הלקוחים מבית־מדרשם.

המשכילים האמינו כי הם באים לחדש ולרענן את היהדות תוך ביצורה מבית. הם חששו, שאם לא יעשה מעשה ושואם לא תשכיל היהדות בת־הזמן להישמע לצו־השעה, כי אז יבולע לה וליהודים. הם האמינו שבהצעותיהם הריהם באים להשיב ליהדות את אשר היה לה בעבר; כאמור: עטרה ליושנה. מבחינה זו, בוודאי היו המשכילים נאמנים לעצמם — ולעמם.

מאיך היתה מידה רבה של נאיביות כאמונתם, שהרבנים יטו אוזן

כניסתנו לשנת תשמ"א מציינת מלאת מאתיים שנה לראשית ההשכלה העברית בגרמניה. אף שאין להתייחס לתאריך זה כאל יובל ממש, ראוי לחזור ולעייין בכמה היבטים של תנועה ספרותית וחברתית זו ממרחק הזמנים והמקומות, מתוך שאיפה לעמוד על כמה תהליכים מרכזיים שחלו בה.

שנות השמונים של המאה ה־19 מציינות התערורות חדשה בתולדות

ישראל.

על רקע התסיסה האידיאלוגית, החברתית והפוליטית במחשבה האירופית נוצרו, במידה מסויימת, מגמות מקבילות גם בקרב יהדות אירופה, בעיקר במערבה, בגרמניה. נושאי הרעיונות החדשים במחנה ישראל ביקשו לרענן תכנים ולחדש צורות ביהדות במטרה להביא את יהודי זמנם לפיתחי הקידמה של ההשכלה האירופית.

סיסמאות ההשכלה האירופית שדגלו באחוות האדם, בחופש, בשיחרור מדיעות קדומות ובאמונה בכינת האדם, עוררו תיקונות לשינוי מצבם החברתי והרוחני של היהודים. כי אכן, עידן ההשכלה היה עידן שהאמין בעתיד טוב יותר, באופטימיזם.

מקובל לראות במשה מנדלסון, הפילוסוף היהודי־הגרמני, ובקבוצת משכילים עבריים צעירים, שהושפעו על ידיו, את הנחשונים שזינקו אל ים ההשכלה האירופית. הללו יסדו את הברית העברית הראשונה: חברת דורשי לשון עבר, והתחילו לפרסם את כתב־עת העברי "המאסף" שמגמתו הייתה להפיץ את רעיונות ההשכלה העברית בין היהודים.

האמונה, הנאיבית במידה מסויימת, באפשרות של שינוי מהיר, התבטאה בדבריהם של המשכילים. בפרוספקטוס של המאסף "נחל הבשור", יצאו עורכי כתב־העת בקריאה הבאה: "והנה כעת חכמה בחוף תרונה, כרחובות תתן קולה, מהרו קראוה, חושו להביאה הכיתה". ("נחל הבשור", יא).

היתה זו מישאלת־לב יותר מאשר ראייה־מפוכחת־של מצב; כאילו הכל תלוי ברצונו של השואף בלבד: ההשכלה מצויה בכל אתר, ועתה על המשכיל רק לבטא את רצונו ולאמץ את עיקריה של ההשכלה — וכל שאיפותיו החברתיות והפוליטיות תתגשמה בלא כל מיכשול.

אכן, במידה שראו המשכילים העבריים מיכשול כלשהו בדרכם להשכלת היהודים כזמנם, מצאו אותו בדרך כלל לא בחברה הנוכחית ובתרבות הסובבת אותם, אלא ביהודים עצמם. איתנה היתה האמונה בין המשכילים, שאם אין ייטיבו את מצבם התרבותי של יהודי זמנם על־פי הקריטריונים של ההשכלה האירופית, ואם אך ילמדום את לשון הארץ, לימודי חול ונימוסי הסביבה, אוראז תקבלם החברה הנוכחית בזרועות פתוחות.

משום כך התרכזו המשכילים העבריים בהשכלת היהודים — דהיינו: דרושים שינוי סידרי החינוך היהודי, החדרת לימודי חול, הקניית ערכי ההשכלה האירופית, יצירת זיקה לתרבות הכללית ולארץ מושבם. לא כל המשכילים העבריים בתקופה הראשונה, היא התקופה הגרמנית של ההשכלה העברית, ראו עצמם כריפורמטורים דתיים, שמטרתם לעקור נטוע. חלקם האמין בכל לבו, שמגמת ההשכלה העברית היא להחזיר עטרה ליושנה — להחזיר את הנאורות והמדעים אל העם היהודי. הם תלו את הקולר למצבם התרבותי היורד של היהודים

*מאמר זה מכוסס בעיקרו על הרצאתי ב"שבוע העברי" מטעם ההסתדרות העברית, בד' אב תש"ם, 17 ביולי 1980.

וילך ויפגשוהו בהר אלהים וישק לו

ציור זה, שהופיע בשנת 1793 בספרו של יוסף האפרתי מטראפלוויץ, אלון בכות, מבטא חפיסה משכילית מיוחדת במינה: לפיה "הנודע ביהודה", ר' יחזקאל לנדא, ו"סוקרטס דורנו" — משה מגדלסון, חובקים זה את זה בעולם האמת. ההיתה זו מישאלת-לב של חזון לעתיד לבוא, ביטוי סובטילי לעמדתה של ההשכלה העברית, או חזון-העתועים מטעה?

נגינת העוגב לתוך תפילות השבת ולשנות את סידרי התפילה המקובלים. התעלמות הרבנים היוותה מקור לתיסכול נואש של המשכילים. תיסכולם של המשכילים היה כפול ומכופל לא רק בחזית הרבנית. כמה מן המשכילים לא היססו להביע את אכזבתם — כבר בראשית הדרך — מן השינויים המדאיגים שחלו במגמות ההשכלה — מגמות שלהן לא ציפו.

אחד מן המשכילים המתוסכלים היה נפתלי הירץ וייזל, והוא מבטא את אכזבתו בחוברת האחרונה של דברי שלום ואמת, שנדפסה ב-1785. כלומר: שלוש שנים לאחר פירסום החוברת הראשונה של דברי שלום ואמת, שבה הציע וייזל תיקונים ושיפורים בחינוך היהודי. וכה כתב וייזל: "אך צר לי לומר, הוקם מצות הקיסר יר"ה, ותורת ה' יעזבו" (שם, ע' 217).

המשכיל התמים לא ציפה שיהא פער כה גדול בין התוכנית ובין ביצועה של התוכנית. וייזל לא פילל, שתהליך הגרמניזציה — תהליך שבו לא דגל במישרין, אך תהליך שנבע מתוכנית השיפורים שלו — יהא כה רדאסטי. וייזל מבכה את ידידת העברית כבר בשנות ההשכלה הראשונות האלו, בעת שהמאסף כתב-העת של המשכילים, עדיין הביע תיקוה בתחיית הלשון ושיפור מצבו של העם. כבר בשנים ראשונות אלו חזוה וייזל את הירידה, שבסביבות סוף המאה הי"ח יתייחס אליה המשכיל העברי יצחק אייכל. בלשונו העשירה ברומנים של וייזל: "חדלו דוברי צחות מישראל חדלו" (שם, ע' 217).

ואכן ב-1799 הביע אייכל, שהיה מראשי קבוצת הסופרים שליך המאסף את ייאושו הנורא למראה הידרה העצומה שחלה במעמדה של השפה העברית וסיפורתה כגרמניה.

לקבוצה של צעירים, שהיו אולי חשורים בהיענות לזרמים של תרבות-החוץ ושעלולים היו לסכן את מעמדם של הרבנים בקהילה היהודית, שהיה רופף בלאו הכי. מי שהאמין, כי "חדש אסור מן התורה". אל-נכון ראה בדברי המשכילים ובמישנתם איסור מובהק.

ואף-על-פי-כן, השתרלו המשכילים להירכר עם הרבנים. וייזל חזר וקורא אליהם במחברותיו לבוא עימו בדברים (מכתב שני, מהד', הנ"ל. ע' 66), והמשכיל מגדל ברסלוי יוצא ופונה אליהם במאמרו הידוע (המאסף ו', תק"ן, עמ' ש"א), וכן גם אחרים.

תהא זו פשטנות לומר, שההבדלים בין המשכילים ובין הרבנים היו חסרי משמעות. אף שבעיקרי היהדות לא נבדלו רוב המשכילים העבריים מן הרבנים החרריים, הרי שתפיסת היהרות של ההשכלה נבדלה מזו של הרבנות. במיפעלה של ההשכלה העברית אפשר למצוא סימנים לניסיונות של היסטוריוזופיה של היהדות אף-על-פי שלא תמיד הצטיינו המשכילים בתפיסה היסטורית מדעית (וידוע מאמרם "מה רהוא" הווא"...) .

לפי תפיסתם של המשכילים ביהדות בציוויליזציה מתפתחת, הנתונה להשפעות שונות. על-פי תפיסה זו, היהדות היתה תמיד רבת-גונים ולא מיקשה אחת, וודאי שלא היתה קפואה ומצומצמת. ההשכלה ביכדה להראות את חילוקי-הרעות שהיתה היהדות נתונה בהם — אסקולות למיניהן, תפישות והשקפות שלעיתים סתרו, אלו את אלו, ואף-על-פי-כן התירו החכמים את השמעתן אלו בצד אלו.

המשכילים הדגימו את עמדתם זו בהביאם את דברי המחלוקת בין בית הלל ובית שמאי: הללו מתירים והללו אוסרים; יצאה בתקול ואמדה: אלו ואלו דברי אלהים חיים (ראה, למשל, ברסלוי, במאמרו הנזכר בהמאסף ו', תקן, עמ' ש"א).

אך הרבנים לא היו מעוניינים במשמעויות ההיסטוריוזופיות של התפתחות ההלכה, אלא ביישומה של ההלכה בחיי היומיום. משום כך לא נענו לאתגרים שהציבה להם ההשכלה להירתם לדיאלוג עימה. לגביהם, דיאלוג עם המשכילים בענייני ההלכה יכול היה להיתפרש כהסכמה כלשהי לטיעוניהם של המשכילים. וזאת ביקשו הרבנים למנוע בכל מחיר.

במידה רבה נכונה ההנחה, שהרבנים העדיפו להתעלם מדרישותיהם של המשכילים, ואך לעתים דחוקות, כשלוסברתם נשקפה סכנה לשלימותה של ההלכה מחידושים שנתמכו על-ידי המשכילים, הגיבו בדרכם — שלהם בפסקי-הלכה החוזדים ומאשרים את המסורת המקובלת. דוגמה לכך אפשר למצוא בהקשר עם פולמוס ההיכל הריפורמי בהאמבורג ב-1818-1819, שבו נעשו ניסיונות להכניס את

200 שנה לראשית סיפרות ההשכלה העברית בגרמניה

השכלה והתמשכלות

(נסיון לבחינת תהליך מרכזי בהתפתחותה של תנועת ההשכלה העברית*)

מאת משה פלאי

בשלהי המאה הי"ח בגרמניה אנו עדים לירידה רוחנית-דתית ביהדות גרמניה, המתבטאת אולי יותר מכל בפנייתו של דוד פרידלנדר אל ראש הכנסיה בברלין, טלר ובהצעתו, בשם כמה מישפחות יהודיות, שתאמצנה לעצמן מין דאיזם נוצרי. אבל יש להדגיש ולומר שפנייה זו אינה מאפיינת את האידיאולוגיה של ההשכלה העברית אלא אותו אגף בהשכלה היהודית הגרמנית שהיה קיצוני ביותר בעמדתו כלפי המסורת היהודית.

אכן, מנקודת השקפה קצרת-טווח אי-אפשר להצביע על הצלחותיה של ההשכלה העברית הגרמנית או על הישגים מידיים מרשימים. אולם במבט מרחיק-ראות, הצופה אל-פני ההתפתחויות המשכליות ביהדות אירופה — בעיקר בגאליציה ובמזרח-אירופה, אין כל ספק שאפשר לזכות את חשבונה של ההשכלה העברית הגרמנית ככמה הישגים.

השפעתה של חבורת המשכילים יוצאי בית-מדרשו של מנדלסון, והשפעת כתביהם, במשך תקופה של מאה שנות ההשכלה העברית באירופה היתה בלא כל ספק מרשימה ביותר.

דעותיהם וכתביהם לא נשכחו במזרח אירופה בעת שאולי כבר ידחו לתהום הנשייה בגרמניה עצמה. קטעים שלמים מתוך המאסף הראשון נחזרו ונדפסו בכתב-העת ביכורי העתים שהחל יוצא בגאליציה ב-1820.

(כמובן, אפשר להסביר חופעה מעניינת זו כמיעוטו של החומר העברי שנשלח אל העורך). כך א' של המאסף לשנת תקמ"ד נחזר ונדפס בשלימותו בשנות ה-60 של המאה הי"ט. כתבי המאספים — הלא המה המשכילים העבריים שהשתתפו בהמאסף — חזרו ונדפסו במהדורות רבות במשך תקופה של מאה שנה. סיפרי הלימוד שהדפיסו הוכנסו

(המשך מגליון קודם)

השאלה שעלינו לשאול את עצמנו, כחוקרי הסיפרות העברית, (כלומר: ההיסטוריה היהודית בעת החדשה) וכתלמידי התרבות היהודית בכללה, היא: האם נכשלו המשכילים העבריים הראשונים בגרמניה במאבק ההשכלה שלהם?

מידת הכשלו, או ההצלחה, של המשכילים תלויה, כמובן, בקריטריונים שאנו מציבים לשיפוט תוצאות מיפעלה של ההשכלה העברית בראשיתה.

אם נקבע בקריטריון את מטרתם של המשכילים עצמם — ייתכן שניאלץ לומר הן על-פי תגובתם של המשכילים עצמם (שצוטטו לעיל) והן על-פי המחקר הסיפורי וההיסטורי, שהצלחתם היתה חלקית במידה רבה.

המאסף, כתב-העת המשכילי, הופיע בקביעות כירחון בשנים 1783 עד 1790 (תוך דילוגים כלשהם) — שישה כרכים סך-הכל בשנים אלו, ועוד כרך אחד מ-1793 עד 1797. לאחר שבעת הכרכים הללו חלה הפסקה רבת-משמעות. כעבור שנים עשרה שנה חידש המשורר שלום הכהן את הופעת המאסף, ושלושה כרכים בלבד הופיעו.

כתבי המשכילים בשאלות הלשון העברית — הוסיפו להופיע בשנים הראשונות. מיפעל ביאור התנ"ך ותירגומו, ביזמתו של משה מנדלסון, נמשך בשנים אלו. הוקמו בתי-ספר יהודיים מודרניים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה על-פי דרישותיו של וייזל — אך לא על-פי הנחיותיו הרוחניות. ועל-כל ניתן לומר, שמבחינה חינוכית צעדה ההשכלה העברית צעד אחד קדימה — אך נסוגה שני צעדים אחורנית מן ההיבט העברי.

הערות

1. כמעט אותן המלים הכניס ז'בוטינסקי לסצנריו לסרט-ראינוע בשם גנצורי (נק'צור) שכתב אנגלית לפי הזמנת ההנהלה הראשית של הקרן הקיימת (הכרך ספורים בסדור כתבים (1964), עמ' 8):

מישהו שואל: 'מה רצונך להיות?'

סמלדור: 'פועל — או — מורה — או עורך דין — או חייל. ככל שתדעש הארץ, אין לי טעם משלי: איני אלא רצון' (עמ' 226).

מנאמו של סמלדור בכית-המשק בתל-חי:

'זכרו:

לחלוץ אין מקצוע, אין חיבות ומאיסות, אין אני משלו.

החלוץ — רק מסמך-כרזל, הנתקע בכל אשר יירדש לארץ.

החלוץ הוא רסיס של רצון האומה" (עמ' 244).

2. בסיפור המקסים, דיאנה, ספורים, עמ' 48-11, מתאר ז'בוטינסקי את דיאנה הצעירה: 'פניה היו מלבבים. גופה קטן ויפה-גזרה. יפות היו שערותיה, שפע שערות ערמוניות, אך מכל יפו עיניה החומות, המשובצות בלונג כחלולי צח להפליא, וצחוק, שלא שמעתי כמזהו מאז ועד היום הזה. רוב האנשים אינם יודעים לצחוק, מכעעים גוהקים, נחנקים. ואילו היא היתה שומטת ראשה לאחור ומאריכה ככל אוהת-נפשה בצחוק קצוב ונקי כמצלח-כסף" (עמ' 17). ... "היא פשוט הפיעה סכינה משהו בלתי נתפס, מרענן, כהפיץ צפורן ריחו. כאילו צלצל בקרבה בלי חשך פעמוך בדלת, אף בשעה שלא צחקה כלל" (עמ' 19).

ד

ב-15 ביולי 1912 פרסם אלטלינה באודסקיה נובוסטי פליטון בשם "על דא ועל הא" המובא בתרגום בכרך רשימות של ז'בוטינסקי. במרכזו קורותיהם של כלבי קושטא שמעולם לא התערבו בגזעי כלבים אחרים, שמעולם לא השתנו בצורתם ובאופיים, ששמץ אכזריות לא היה בהם, ששנאת תרבות לא שנוא ושאיפה ליער ולמאורה לא שאפו. רק חירות אהבו, ללא תערובת של פחד וחשש, ולא נגעו בהם עבדות וחנופה, ואפילו נכונות לרתום עצמם לשירות כלשהו לא עלתה על לבם. "יחסיהם עם האנשים הועמדו מדורי-דורות על בסיס של שוויון. הכלב לא התרפס לפני האדם, לא כשכש בזנבו, אלא תבע וקיבל את שלוו". וארגון מוצק היה להם, מחולק לרובעי העיר לשם הגנה בפני פולשים או עבדים מעמי כלבים זרים. כך חיו משך דורות, "מלכיה-הבריאה ההולכים על ארבע" — עד שעלו לשלטון ה"טורקים הצעירים" והחריבו את ממלכת הכלבים הקדומה. והנה סופה המפתיע של מסה מלבבת זו: "בעצם, לא על כך התכוננתי לכתוב. במה, איפוא, פתחנו? אך, אליבא דאמת, אין זה חשוב. לא הפתיחה עיקר אלא הסיום".

כי גם הסיום — פתיחה.

שבתהליך ההתמשכלות שלהם מדהימים, לעיתים, על אף מרחקי הזמן והמקום. לעיתים עברו המשכילים המאוחרים תהליכי התמשכלות קשים יותר מחבריהם בתקופות הראשונות. לא זו בלבד, אלא שאנו מוצאים את המשכה של תופעת ההתמשכלות, בתהליכים דומים, גם בסופה של תקופת ההשכלה ובראשיתה של תקופת התחייה. סיפוריו של מרדכי זאב פייארברג, שהינם בעלי אופי אוטוביוגרפי מובהק, יעידו.

ניתן לומר, שכל אחד ואחד מן המשכילים עבר מעין דגם של התהליך ההיסטורי של ההשכלה מראשיתו.

אך לא רק עברו המשכילים עצמם את התהליך הזה כאופן דומה, אלא שחוויותיהם הנפשיות, כתוצאה מתהליך ההשכלה, הועתקו למישור הסיפורי. דמויותיהם המשכיליות מתוארות אפוא, כמי שעברו את תהליך ההתמשכלות הדומה במשך תקופה ארוכה.

מתוך כך מסתבר, שההשכלה העברית בתחנותיה השונות היתה חייבת לעבור תהליכים דומים — ובמידה רבה להתחיל את המאבק המשכילי מראשיתו. המשכילים המאוחרים לא היו יכולים, בדרך כלל, להניח שמאבקי המשכילים הראשונים נשאו פרי, ושטיעוניהם למען השכלת היהודים שיכנעו את מתנגדיהם, ושעתה — בתקופה מאוחרת יותר — יכולים הם להמשיך כאשר קודמיהם התחילו. הטיעונים חזרו ונישנו — המאבקים נישנו ונשלו. משום כך נזקקו המשכילים המאוחרים לכיתביהם של הראשונים. משום כך הזדהו המשכילים המאוחרים עם מאבקים של קודמיהם.

בזאת רואה אני את השפעתה הכבירה של ראשית ההשכלה העברית בגרמניה על המשכה בגאליציה, בליטא וברוסיה.

ההשכלה בכללה, כתנועה של יחידים שחוו את תהליך ההתמשכלות הנזכר, עברה אפוא בעצמה תהליכים דומים. משום כך יש לחזור ולעין בתיאוריה הידועה של פורפ' יוסף קלוזנר, שביקשה לאפיין את מהותה של ההשכלה העברית על-פי עמדתה כלפי הדת. לפי קלוזנר, ראשיתה של ההשכלה במילחמת מגן בעד ההשכלה מפני הדת, המשכה, בתקופה השנייה, בהשלמה בין ההשכלה ובין הדת, וסופה, בתקופה השלישית, במילחמת-תיגרה מצד ההשכלה נגד הדת. מי שנהירים לו שכלליה של ההשכלה לתקופותיה — מודע לחולשתה של התיאוריה של קלוזנר. ועל-כן אפשר שההיפותזה החדשה — שענין דורשת עיון מקיף — תסביר תופעות שאינן מתיישבות עם התיאוריה של היסטוריון הסיפורת העברית קלוזנר.

יש להחריע נגד פשטנות יתרה והכללות בלתי-זהירות בתפיסה היסטוריוזופית זו של ההשכלה העברית. היו יוצאים מן הכלל — בזאת אין כל ספק, יש להיזהר מלומר שהתופעות המאוחרות של ההשכלה זהות לאלו שבראשיתה. היו הבדלים מסויימים בתפיסה, בגישה ובנימה. היתה תפיסה מתוחכמת יותר בהמשכה של ההשכלה, הכרה במורכבות הנושא, ונימה חריפה יותר, ביקורתית יותר, תובענית יותר.

הקו הספיראלי, שאני מבקש לצייר כמאפיין באופן גרפי את התקדמותה המעגלית של ההשכלה העברית — אינו קו חד חלקי. אך, לדעתי, הוא מיטיב להדגים תופעה מרכזית בתולדות התרבות העברית במאתיים השנים האחרונות — תופעה המצטיירת בתהליכים אישיים וקבוציים.

זו תופעה המאופיינת על-ידי קווי התקדמות ונסיגה (מנקודת מבטה של אידיאולוגיית ההשכלה), כשקווי ההתקדמות מושפעים על-ידי קווי הנסיגה, מעכבים וממתנים אותם.

תהליך ההתמשכלות המודרנית — להבדיל מתופעות שקדמו לעידן ההשכלה — שהחלה בו קבוצה של משכילים עבריים כבית-האולפנה של משה מנדלסון הוא תהליך שאנו מוצאים את עיקבותיו לא רק במאת השנים של ההשכלה, אלא גם במאת השנים שלאחר ההשכלה. ●

לכתיבה הספר העבריים כחלק מתוכנית הלימודים (עבודתו של ד"ר אוריאל אופק, שיצאה לאור באחרונה, מתארת את סיפורת הילדים העברית בראשיתה). דברי שלום ואמת, המינשר החינוכי המשכילי של חייל, נדפס בכמה וכמה מהדורות ונודעה לו השפעה רבה על מחשבת החינוך היהודי במשך מאה שנה ויותר.

תהליך ההשכלה העברית מיוחד בכך שלא אופיין בקו התקדמות שר, קו פעולה המתקדם והולך באופן ליניארי, אלא בקו ספיראלי, מגלגל. פירושו של דבר, שמבחינה אישית, צעירים שנטו להשכלה עברו תהליך דומה של התמשכלות בראשיתה של ההשכלה העברית כפי שתכריהם הצעירים עברו אותו בתקופה השנייה והשלישית של ההשכלה נמירות-אירופה. תהליך ההתמשכלות אופיין בתחילה במרידה במסורת האבות, בראציונאליזאציה של היהדות שנבעה בדרך כלל מתוך עיון נסיפרי הפילוסופיה של הרמב"ם, בניסיונות השלמה, לעיתים, בין השכלה והיהדות, בלימוד ההשכלה האירופית — השתלמות בגימנסיה מלית או באוניברסיטה — ובתפיסה משכילית של היהדות המחזקת את המרידה האינטואיטיבית הראשונה. רק כעבור שנים נוכח המשכיל העברי בריקנות האופפת אותו ובמיקסם-השווא של החברה הכללית ותרבותה וביקש לחזור אל מסורת-האבות.

חזרה של ממש לאותו עולם שנעזב ולאותר מצב היתה, כמובן, בלתי אפשרית לגבי אותם משכילים. ואף-על-פי-כן לא היתה זו רק נהייה טוטאלגית אל העבר הטוב לכאורה, שבאה עם ההתבגרות או ההזדקנות. מדומה, שיש לראות בכך מעין נטייה לריוויזיה מסויימת גם בדרישות ההשכלה שלהם, ריוויזיה שנבעה מניסיון השנים ומהתמודדות עם בעיות ומציאות.

כל מי שענין באוטוביוגרפיות המעניינות של שלמה מיימון ותקופה הגרמנית; של מרדכי אהרן גינצבורג, אביעזר, בתקופה השנייה של ההשכלה, ושל משה ליב ליליינבלום, חטאת געורים, בתקופה השלישית של ההשכלה ראוי שיבחין בתהליכי ההתמשכלות הדומים ללו.

אף-על-פי שהיו הבדלים מובנים בין כל משכיל ומשכיל, הבדלים זמאישיות, הבדלים שברקע סביבתי וחינוכי וכדומה, הצדדים השווים